

постаті : зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (гол.) та ін. – Д., 2008. – Вип. VI. – С. 73–87.

7. Кавун М. Э. «Потемкинские деревни»: современные историографические прочтения культурного мифа / М. Э. Кавун // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва : зб. наук. пр. – Кривий Ріг, 2004. – С. 480–491.

8. Кавун М. Э. Долгий век Екатеринослава (конец XVIII – середина XIX века) / М. Э. Кавун // Днепропетровск. Архитекторы Н. П. Андрущенко, М. Э. Кавун, Н. А. Лопатюк и др.; под общ. ред. Н. Н. Кондель-Перминовой. – К.; Д., 2006. – С. 10–50.

9. Кавун М. Э. Роль иностранного элемента в оптимизации процесса колонизации и урбанизации Новороссии в раннемодерновую эпоху / М. Э. Кавун // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX – XX веков : сб. науч. тр. – Д., 2007. – С. 43–57.

10. Каменский А. Б. Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой / А. Б. Каменский. – М., 1997.

11. Полонська-Василенко Н. Д. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. II.

12. Райков Б. Е. Академик Василий Зуев, его жизнь и труды: К двухсотлетию со дня его рождения / Б. Е. Райков. – М.; Л., 1955.

13. Фоменко И. К. Образ мира на старинных портретах. Причерноморье. Конец XIII–XVII вв. / И. К. Фоменко. – М., 2007.

Надійшла до редколегії 22.05.09.

УДК 94 (477) – 058.237 «19 ст»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ XIX ст. У КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ВПЛИВІВ

Показано формування світогляду та діяльності української інтелігенції у зв'язку з європейською інтелектуальною думкою, визначено роль і значення цих впливів.

Ключові слова: українська інтелігенція, Наддніпрянщина, західноєвропейські інтелектуальні впливи, Просвітництво, Романтизм, позитивізм.

Показано развитие идеологии и деятельности украинской интеллигенции в связи с европейской интеллектуальной мыслью, определена роль и значение этих влияний.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, Надднепрянщина, западноевропейские интеллектуальные влияния, Просветительство, Романтизм, позитивизм.

The article shows the development of the ideology and practice of the Ukrainian intelligentsia in connection with the European intellectual thought, defines the role and importance of these influences.

Key word: Ukrainian intelligentsia, Naddniproianshchyna, wesreuropean intellectual influence, Enlightenment, Romantism. positivism

Одним із актуальних напрямів досліджень сучасної історичної науки є інтелектуальна історія, яка дає можливість простежити процес зародження, становлення й еволюції розумової діяльності людей на певних етапах історичного поступу, показати сутність та особливості окремих ідей, концепцій та світоглядних систем. Вивчення цих сюжетів стосовно Наддніпрянщини періоду ХІХ ст. уявляється досить вартісним з наукового погляду в силу і недостатньої історіографічної розробленості, і складності інтелектуальних трансформацій зазначеного історичного часу. На початку ХХІ ст. за умов євроінтеграційних прагнень сучасної України особливий дослідницький інтерес становить тема інтелектуального поступу української інтелігенції у зв'язку із відповідними західноєвропейськими впливами. Зазначена тематика була актуалізована у працях корифея української національної історіографії М. С. Грушевського у перші десятиліття ХХ ст. [3; 4; 5; 6; 7] і не позбулася своєї наукової ваги на рубежі ХХ–ХХІ ст. Свідченням цього є праці сучасних істориків, літературознавців, філософів, зокрема таких, як І. М. Дзюба, М. К. Дмитренко, А. М. Круглашов, Д. С. Наливайко, М. В. Попович, В. А. Потульніцький, С. П. Стельмах, В. І. Ульяновський та ін. [9; 10; 15; 18; 20; 21; 25; 27]. Усе це обумовило появу даної статті, яка ставить на меті розглянути основні тенденції світоглядного розвитку української інтелігенції ХІХ ст. в контексті західноєвропейських інтелектуальних впливів.

У ранньомодерний період Наддніпрянська Україна не втратила комунікативних інтелектуальних зв'язків із західноєвропейським світом. Так, М. С. Грушевський відмічав, що українська культура й мистецтво ХVІІ – ХVІІІ ст. до кінця Гетьманщини були західними. У розвитку цих галузей життя спостерігалися головним чином ні-

мецькі, почасти італійські й французькі впливи, які набували сили як засобом прямого українсько-західноєвропейського діалогу культур, так і внаслідок ретрансляції з боку польської інтелектуальної верстви.

Однак ситуація змінилася вже в останні десятиліття XVIII ст., що слід пов'язати з ліквідацією інституцій автономної Гетьманської України та початком активного процесу інкорпорації земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії. Інтеграція наддніпрянських теренів супроводжувалася адміністративно-територіальною реорганізацією, бюрократизацією й централізацією управління, його воєнізацією та русифікацією всіх сфер життя. Усе це прямо позначилося на статусі української культури, яка відтепер ставала підпорядкованою частиною загальноімперського духовно-культурного простору і не могла претендувати на самодостатність. Час культури «старої» України з її безпосередніми й виразними західними контактами відійшов у минуле.

«Російська політика національна приложила руку до того, – писав М. С. Грушевський, – щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними західними краями й попхнути її до Великої Росії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищій школі нових типів на місце старої, пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладених у Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби». Унаслідок цього вже в найближчій історичній перспективі, кажучи словами того ж українського вченого, «Україна XIX ст. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на Північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури й життя» [6, с. 235–236].

Проте, незважаючи на посилення системних інтеграційних процесів у межах Російської імперії, інтелектуальне українство Наддніпрянщини не було повністю відсторонене від контактів із Заходом. По-перше, якоїсь «залізної завіси», що відділяла б Російську імперію від західноєвропейських країн, у XIX ст. не існувало. По-друге, активізація інтелектуальних зв'язків по лінії Схід – Захід Європи, безсумнівно, зумовлювалася визначними подіями європейського масштабу, як от Велика Французька революція, Наполеонівські війни. Ці переломні явища були загальним тлом, на якому поширювалися ідеї Просвітництва, Передромантизму

і Романтизму. А саме вони ставали тим інтелектуальним фундаментом, на якому набув розвитку процес національно-культурного відродження європейських народів, зокрема, слов'янських. У Наддніпрянській Україні динамічні імпульси цьому процесу підтримувалися й духовно-культурними та державницько-політичними традиціями «старої» України – Гетьманщини.

Усе це обумовило той факт, що в історичному часі процес руйнації підвалин автономної Гетьманської України майже співпав з початками творення нової України, або її другим національно-культурним відродженням. Ведучи мову про «відродження української ідеї в Російській імперії» від кінця XVIII ст., М. С. Грушевський зазначав, що воно «спочатку мало літературний і науковий характер, але потім набуло соціального і політичного змісту» [5, с. 310].

Помітний вплив на розвиток світогляду й діяльності українських інтелектуалів першої половини XIX ст. мала західноєвропейська міфологічна школа, що розвивалася в річищі просвітителів кінця XVIII ст. та романтиків першої половини XIX ст. у Франції та Німеччині. Виразним явищем у процесі розвитку західноєвропейської міфологічної школи стала спадщина німецького філософа, естетика, фольклориста й письменника пізнього Просвітництва, представника на пряму «бурі і натиску» Йогана-Готфріда Гердера, який проголосив міфологію і фольклор вищими естетичними надбаннями людства. Визначний мислитель надавав пріоритетного значення вивченню національного характеру і самобутності кожного народу, насамперед німецького, через його міфологію, фольклор та мову. Все це породжувало націотворчий інтерес.

Перебуваючи на українських теренах, Й.-Г. Гердер захоплено відгукувався про людський і природний потенціал України і передрікав їй добре майбуття «нової Греції» у своєму «Щоденнику подорожі 1769 року». Зацікавленість творчою спадщиною німецького вченого з боку українських інтелектуалів пояснюється й тим, що він розробив концепцію слов'янства, пов'язуючи саме з цією групою європейських народів подальший прогрес на континенті. У найбільш повному вигляді ця концепція відбилася в останньому томі фундаментальної праці Й.-Г. Гердера «Ідеї до філософії історії людства» (1791) [10, с. 12, 15, 16; 18, с. 498, 499, 450].

Західноєвропейська міфологічна школа була збагачена оригінальними поглядами визначного німецького мислителя Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінга, який працював у ца-

рині німецької ідеалістичної філософії та романтичної естетики. На думку Ф. В. Й. Шеллінга, міфологія репрезентує народ, його історичну долю і сприяє істинному розумінню душі народу, його історії [10, с. 17].

Справжнього інтелектуального піднесення західноєвропейська міфологічна школа досягла в творчості німецьких вчених братів Якоба та Вільгельма Гріммів та їхніх послідовників – «молодших міфологів» із Німеччини, Великобританії, Італії, у тому числі А. Куна, В. Шварта, В. Маннгардта, В. Гана, М. Мюллера, Ж. Кокса, А. де Губернатіса та ін. Найбільш видатні заслуги належали Якобу Грімму, який започаткував порівняльно-міфологічну школу, став ідеологом синтетичного принципу в історичному дослідженні, який, за словами М. К. Дмитренка, поєднував декілька важливих підходів, зокрема сакрального «анімістичного», зародкового позитивістичного, реконструкційного та інтерпретаційного. Безсумнівною заслугою західноєвропейської міфологічної школи було те, що її репрезентанти порушили цілу низку проблем наукового пізнання мови, міфу, фольклору, обрядів, звичаїв, активізували збір усної народної творчості, актуалізували вивчення національних міфологій, в тому числі української [10, с. 20–21, 25].

Серед українських інтелектуалів осмислення міфу, символу, усної народної творчості розпочалося у XVIII ст., з часів видатного українського філософа і письменника Г. С. Сковороди, який був добре ознайомлений з грецькою, римською, єгипетською, юдейською та слов'янською міфологіями, в тому числі давньоукраїнською [10, с. 32–34]. Г. С. Сковорода був мандрівним філософом, який обійшов не тільки значну частину українських земель, а й багато країн Європи. М. І. Костомаров точно відмічав, що цей український мислитель «був поборником свободи у сфері релігійній, моральній, громадянській...». Напевно, саме свободолюбство зробило цю непересічну особистість такою популярною в народі, який пам'ятав і поважав його. Той же М. І. Костомаров писав, що «на всьому просторі від Острогозька до Києва в багатьох будинках висять його (Г. С. Сковороди. – С. С.) портрети; будь-який письменний малоросіянин знає про нього; ім'я його відомо дуже багатьом із неписьменного народу...» [14, арк. 1, 2 зв.].

Виняткове значення для поширення в українському інтелектуальному середовищі західноєвропейських літературних і наукових ідей мало відкриття в 1805 р. першого в підросійській Україні університету у Харкові, який Н. М. Яковенко цілком справедливо назва-

ла «Батьківщиною українського Романтизму» [32, с. 141]. Звичайно, Харківський університет постав не на порожньому місці – у цьому інтелектуальному центрі Слобожанщини були помітні українські освітянсько-культурні традиції, що розвинулися ще за ранньомодерного періоду. Водночас швидке становлення Харківського університету пояснюється й потужною інтелектуальною допомогою із Заходу. Адже відомий факт, що ще до 1805 р. попечитель Харківського навчального округу, а згодом і Харківського університету С. О. Потоцький (близький друг Олександра І) звернувся до місцевого міністра німецького Веймара, відомого поета-романтика Й.-В. Г. Гете з проханням допомогти в комплектуванні кадрового складу університету. За рекомендацією цього визначного німецького інтелектуала до Харкова запросили цілий ряд професорів-філософів, психологів, медиків, ветеринарів із Вітемберга, Вюрцбурга, Геттінгена, Лейпцига та Франкфурта. Упродовж першого десятиліття функціонування університету на його кафедрах працювали 29 професорів-іноземців, зокрема 18 німців, 4 французи, 7 слов'ян із Австрійської імперії Габсбургів [23, с. 100–101].

Вплив цих західноєвропейських інтелектуалів на формування кола українських науковців, освітян та громадських діячів нової генерації важко переоцінити. Так, у 1804–1816 рр. у Харкові працював знаний німецький філософ, професор Йоганн-Батист Шад, який за рекомендацією Й.-В. Г. Гете і Ф. Шиллера приїхав із Йєни – одного з центрів тодішньої європейської гуманітаристики. У Харківському університеті він читав навчальні курси логіки, психології, історії та естетики, посів кафедру умоспоглядальної та практичної філософії, став деканом факультету, секретарем університетської ради і членом училищного комітету. За харківськими споминами німецького професора К.-Д. фон Роммеля, цей «завзятий ненависник росіян, борець за освіту, літературу та філософію» був «найпримітнішим» серед німців, відігравав «вагому роль» і знайшов спільну мову зі студентами. Твори Й.-Б. Шада, колишнього заступника по кафедрі визначного німецького філософа Й. Г. Фіхте, а це «Життя отця Синцеруса» і «Природне право», були визнані «небезпечними для російської молоді», внаслідок чого німецький професор став вигнанцем Російської імперії [2, с. 140; 20, с. 318–319; 22, с. 123; 23, с. 101–102].

Проте час перебування цього діяча в Харківському університеті встиг принести свої плоди. Цей вчений, добре обізнаний з філософськими теоріями І. Канта, Й. Г. Фіхте та Ф. В. Й. Шеллінга,

зміг ретранслювати і пропагувати ідеї провідників німецької ідеалістичної філософії на українському інтелектуальному ґрунті. Його філософські виклади вплинули на харківських професорів Івана Кроненберга і Михайла Луніна – вчителів відомого українського історика і громадського діяча М. І. Костомарова. Зокрема, М. М. Лунін, до речі, вихованець німецького університету в Дерпті, сприйняв філософські міркування Г. Гегеля щодо поділу народів на «історичні і «неісторичні», а відтак дійшов думки про необхідність пошуку історичної своєрідності кожного народу. Ця ідея була, безсумнівно, сприйнята М. І. Костомаровим [2, с. 141–142; 21, с. 266–268, 269, 270].

М. М. Лунін добре засвоїв гегелівську філософію історії та теоретичні погляди німецької історичної школи. М. І. Костомаров високо цінував свого вчителя, згадуючи про нього: «Він (М. М. Лунін – С. С.) був озброєний всією сучасною вченістю, здобувши її в німецьких університетах, де кілька років слухав лекції». Лекції М. М. Луніна мали на М. І. Костомарова «величезний вплив» і зробили в духовному житті студента «рішучий поворот» у бік вивчення історії. Дещо пізніше М. І. Костомаров із завзяттям розпочав вивчення німецької мови і за два місяця прочитав усі твори Й.-В. Г. Гете та Ф. Шіллера [25, с. 151; 13, с. 95, 96, 104].

Дисертація М. І. Костомарова «Про історичне значення руської народної поезії» викликала непідробний інтерес у М. М. Луніна, який поділяв думку молодого вченого «про введення народного елементу в науку історії». «Як людина з європейською освітою, – згадував М. І. Костомаров про М. М. Луніна, – він здатен був дивитись ширше інших учених мужів старого закалу» [13, с. 116].

І. Кроненберг, інший учитель М. І. Костомарова, був популяризатором поглядів Ф. В. Й. Шеллінга на мистецтво, науку і літературу, а свою освіту завершив у німецьких університетах Галле і Йени на початку XIX ст., в стінах яких сприйняв дух німецького романтизму [21, с. 268–269].

Центральною в концепції романтизму була ідея народності, яка мала визначальний вплив на розвиток культури й ментальності європейських народів початків нового, модерного періоду в історії цивілізації. За своєю сутністю романтизм був явищем поліморфним і багатоманітним у виявах і формах. У галузі культури ідеологія романтизму підносила народне мистецтво як явище органічне, природне, з досконалою формою. І це привело до справжнього пе-

ревороту в осягненні естетичних цінностей. Водночас у народнопоетичній творчості був віднайдений націотворчий потенціал, той національний колорит, яким характеризувалася кожна нація. Зазначене мало неперехідне значення для утвердження нової – національної самосвідомості.

Помічено, що більш динамічно романтичний світогляд формувався в країнах із розвинутим капіталізмом. Звідти цей світоглядний напрям поширився на країни, обтяжені феодално-кріпосницькими устоями або їх пережитками. Цей загальноєвропейський процес розвитку прогресивних ідей не міг оминути українські землі. Прийшовши із Заходу, романтичні впливи виявилися в Наддніпрянщині переважно у поезії й образотворчому мистецтві, але спостерігалися і в історії, філософії, літературній прозі, навіть у природознавстві й медицині [9, с. 290; 19, с. 16–17, 252].

Факт західних впливів в процесі утвердження романтичного світогляду в Україні та значення нового сприйняття для національного поступу відмічав М. С. Грушевський: «Романтичне почуття любові до всього, що стосується народу, який прийшов з Німеччини і з західних слов'янських країв, вкоренилося також і інтелектуальних прошарках України, особливо близько 1820 р. Воно збільшило і посилило інтерес до давніх традицій, до етнографії і народної мови, маючи таким чином глибокий вплив на майбутній розвиток національного руху» [7, с. 329].

Українська романтична думка зародилася і набула розвитку впродовж 20–60-х рр. XIX ст. Для українського романтизму притаманне звернення до минувшини, особливо козацької. Це було закономірно й символічно, адже саме запорозькі традиції вольності, козацької демократії були співзвучні прагненню українських мислителів висловити ідеї соціального й національного звільнення, що були актуалізовані у суспільному русі за умов втрати кріпосництвом та абсолютизмом історичної перспективи.

Концепція українського романтизму розвинулася під безпосереднім впливом народної поетичної спадщини і етнографічних видань «Запорожская Старина» І. І. Срезневського, публікацій джерел з української історії О. М. Бодянського, праць учених етнографів та фольклористів і, насамперед, «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Водночас романтичне світосприйняття формувалося й під впливом визначних подій суспільно-політичного життя, таких як Велика французька революція, Наполеонівські війни, рух декабристів.

Повернемося до формування світогляду М. І. Костомарова, який сприймав західноєвропейські ідеї, зокрема, внаслідок дуже близького спілкування з видатним вченим-славістом І. І. Срезневським. Той працював у Харкові, а в 1839–1842 рр. перебував за кордоном, відвідавши Німеччину, Чехію, Сербію, Хорватію, Далмацію, Лужицьку область та Польщу. Під час подорожі він мав контакти з Ф. Боппом, В. Ганкою, В. Караджичем, Я. Смоляром, І. Юнгманом, Ф. Челаківським, Ф. Галацьким, П. Шафариком, Я. Колларом, С. Вразом та ін. «Вважається, – писав М. К. Дмитренко, – що саме І. І. Срезневський привіз із Європи для М. І. Костомарова чимало творів теоретиків романтично-народницького напрямку західної та слов'янської традицій» [10, с. 66, 67; 13, с. 227].

У другій чверті XIX ст. у середовищі харківської демократичної інтелігенції склався гурток романтиків, учасники якого, зокрема І. І. Срезневський, ранній М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський, ранній П. О. Куліш та інші репрезентанти романтичного народолюбства належали до української культурно-історичної школи. Засновником цієї школи по-праву вважається вчений-енциклопедист М. О. Максимович, який ще у передмові «Про малоросійські народні пісні» до збірки «Малоросійські пісні» (1827) надав оформленості й цілісності ідеї вивчення української народності, хоча окремі її компоненти зустрічалися у працях З. Я. Доленги-Ходаковського (А. Чарноцького), І. Г. Кулжинського, О. Павловського, М. А. Цертелєва (Церетелі) та ін. Спираючись на ідею історичної самобутності кожного народу, М. О. Максимович уперше здійснив спробу визначення відмінностей між психікою українців і росіян, персоніфікував «дух» українців [10, с. 159–166; 21, с. 273, 274, 275].

У 1830–1840-х рр. важливим інтелектуальним центром української демократичної інтелігенції стає Київ – новий університетський центр Надніпрянщини. Характерно, що світогляд першого ректора Київського університету Св. Володимира М. О. Максимовича перебував під сильним впливом теорій німецьких мислителів Г. Гегеля, Ф. В. Й. Шеллінга і Ф. Баадера. У спадщині М. О. Максимовича спостерігаємо перехід від зрілого романтизму до нової позитивістської методології, що виявилось в галузях історії, фольклористики, філософії та природознавства, етнографії, літературознавства та лінгвістики [10, с. 158–160, 163].

Ідеї філософії Ф. В. Й. Шеллінга та німецького романтика Ф. Шлегеля вплинули на викладача філософії історії Київської Духовної

Академії та Київського університету Св. Володимира Петра Авсенєва, який захоплювався вивченням душі народу та національного характеру. Під його впливом опинилися діячі Кирило-Мефодіївського товариства В. М. Білозерський, П. О. Куліш та Т. Г. Шевченко [21, с. 273, 274, 275].

Кирило-Мефодіївське товариство, яке постало в Києві у середині 1840-х рр. стало ідейним первістком народницького етапу українського націотворення, а програмний документ «Книга буття українського народу» М. І. Костомарова, який вперше в історії української суспільної думки відводив Україні рівноправне місце серед інших слов'янських країн, за своїм ідейним змістом залишався суспільно актуальним не для одного покоління наступників кирило-мефодіївців.

Важливу роль у згаданому таємному товаристві відігравав геніальний український поет Т. Г. Шевченко. За спостереженнями І. М. Дзюби, у творчості Кобзаря помітна німецька тема, при цьому позитивно оцінювався німецький національний характер та німецький побут. Характерний інтерес великого українського поета до творчості видатних і популярних німецьких поетів Й.-В. Гете і особливо Ф. Шиллера. Напевно, ця зацікавленість пов'язана і з тим, що в тодішньому становищі німецьких та українських земель можна було знайти чимало аналогій, які полягали, насамперед, у нерозв'язаності двох кардинальних проблем – національної консолідації та національної державності. Магістральними в творчості обох поетів стали теми глибокої критики своїх суспільств і націй та усвідомлення необхідності соціального й морального оновлення світу на основі актуалізації героїчного минулого свого народу, ідей свободи, соціальної справедливості та суверенності особи, гармонійного поступу людини і суспільства. Схожими в обох поетів було й розуміння вищого розвитку людини і людства як наслідку Божої волі [9, с. 255–265].

Західноєвропейські впливи на ідеологію Кирило-Мефодіївського товариства відмічав М. С. Грушевський, який писав: «Ідеологія кирило-мефодіївців складна, як весь національний рух XIX віку. Ми бачимо тут вплив західноєвропейської національної романтики кінця XVIII і початку XIX віку* (ідеї народності й її історичного уgruntування)...» «відгуки... польського революційного романтизму (особливо Міцкевичевих «Книг паломництва польського народу»*, західного християнського соціалізму з його покликком до повороту

від офіційного християнства до первісної апостольської церкви з її демократизмом (проповіді Ламенне й ін.)* і соціальних доктрин французьких (провідником котрих Костомаров називав Савича)* [3, с. 53]. Про те, що україно-словацькі, україно-чеські та україно-польські контакти кирило-мефодіївців залишили помітний слід у свідомості обох сторін і знаходили продовження через багато років нам вже доводилося писати раніше [24, с. 82–83].

Інтерес до Європи зберігся у колишніх кирило-мефодіївців і після відбуття царського покарання за участь у таємному товаристві. У 1857 р. М. І. Костомаров здійснив подорож за кордон і побував у Швеції, Німеччині, Франції, Швейцарії, Італії, південнослов'янських та західнослов'янських землях тодішньої Австрійської імперії. Характерно, що в ході цієї зарубіжної поїздки М. І. Костомаров часто помічав пригнобленість підавстрійського слов'янства, зокрема звернув увагу на той факт, що «Прага здавалася ще цілковито німецьким містом», в якому «по-слов'янськи ніхто не наважувався розмовляти, і більшість вважало це прикметою невихованості» [13, с. 162–178].

У 1861 р. М. І. Костомаров разом із П. О. Кулішем здійснив ще одну закордонну подорож, побувавши в Німеччині, Швейцарії, Італії, Франції, Монако [13, с. 203–211]. Знайомство з життям різних європейських народів, напевно, тільки зміцнило прагнення вченого ретельно вивчити проблему народності на східнослов'янському ґрунті. Не випадково, отримавши можливість викладати у Санкт-Петербурзькому університеті, М. І. Костомаров керувався думкою «у своїх лекціях висунути на перший план народне життя в усіх її часткових видах» [13, с. 190].

У середині XIX ст. в європейській культурі відбувався перехід від романтизму до позитивізму і далі до наукового раціоналізму. У романтичний період зародилася історична школа, в межах якої відбувалося дослідження культурних проявів народного духу. З часом відбулася трансформація історичної школи в культурно-історичну школу, філософською основою якої став позитивізм.

Основоположниками цього філософського напрямку став французький філософ О. Конт – автор шеститомного «Курсу позитивної філософії» (1832–1842), а послідовниками – француз Е. Літтре, англійці Дж. Міль, Г. Спенсер та ін. Сутність позитивного знання – точність, застосовуваність та органічність, що розвивається за умов індустріалізації, миру, суспільного порядку і прогресу. До основи позитивної філософії були покладені такі принципи, як об'єктивність,

реальність, достовірність, точність, органічність, відносність та корисність. Позитивістська методологія була застосована основоположником культурно-історичної школи в Європі, французьким філософом-мистецтвознавцем Іпполітом Теном, який запропонував чітку систему наукового аналізу, яка вбачала висхідне начало у зверненні до джерел, послідовність розгляду предмету дослідження з різних боків, здійснення характеристики за висхідною: від менших груп до більших, перевірку висновків, відзначення загальних властивостей віку і народу, виявлення залежності даної епохи від попередніх. Факторами історичного поступу І. Тен визначив расу, середовище та момент [10, с. 152, 153, 154, 155].

У другій половині XIX ст. позитивізм знайшов свій розвиток на українському інтелектуальному ґрунті і виявив себе у поступі українського культурництва. У згаданий період у вивченні вітчизняного мовознавства, фольклористики та етнографії помітну роль зберігав університетський Харків. Традиції, закладені тут у першій половині століття І. І. Срезневським та М. І. Костомаровим, були продовжені й розвинуті О. О. Потебнею та М. Ф. Сумцовим, які зробили вагомий внесок у вивчення міфів та символів, у розвиток української та російської міфологічної шкіл. При цьому, як відмічав М. К. Дмитренко, їхні теоретичні розробки ґрунтувалися здебільшого на українських першоджерелах із використанням матеріалів росіян та інших слов'янських народів. Заслуга українських вчених полягала в тому, що вони актуалізували збирання пісень, дум, замовлянь, казок, легенд, загадок, прислів'їв, повір'їв, прикмет, голосінь, прокльонів тощо. Вивчаючи міфи, українські науковці довели давність походження українського етносу, його автохтонність і високий рівень розвитку, розкрили чинники впливу на формування національної самобутності та менталітету українців [10, с. 133].

Провідні українські інтелектуали-культурники Харкова другої половини XIX ст. були науковцями з європейською освітою. Так, приміром, М. Ф. Сумцов, як стипендіат кафедри світової літератури, 1876 р. був відряджений у Гейдельберзький університет до Німеччини для підготовки до професури. З 1878 р. він, після повернення в Україну, розпочав викладати в Харківському університеті, в якому захистив спочатку магістерську, а згодом докторську дисертації, а в 1888 р. став ординарним професором. Учений енциклопедичних знань, він добре орієнтувався у сучасних йому європейських теоріях і напрямках розвитку гуманітаристики, використовував ін-

тегровані, комплексні підходи у процесі аналізу мови, літератури, фольклору, обрядів та звичаїв [10, с. 101, 102, 104–105].

Після певного «інтелектуального антракту», пов'язаного з ліквідацією Кирило-Мефодіївського товариства, від кінця 1850-х – початку 1860-х рр. університетський Київ знов набув важливої ролі в розвитку українського інтелектуального життя. Динамічні імпульси надавали цьому процесу діячі Київської Старої громади. За браком місця сфокусуємо увагу лише на двох знакових постатях цієї славної плеяди української інтелігенції, її ідейних лідерах, якими були В. Б. Антонович та М. П. Драгоманов. Розглянемо ці історичні особистості з погляду західноєвропейських впливів на їхній світогляд.

Погляди В. Б. Антоновича формувалися за раннього прилучення й поваги до європейської культури і склалися під впливом ідей французьких просвітителів-енциклопедистів Вольтера (Ф. М. Аруе), Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін., якими він, «буквально зачитувався», знаючи досконало французьку мову. Завдяки цьому В. Б. Антонович ще в гімназичний період познайомився в оригіналах майже з усією спадщиною визначних представників французької філософської просвітницької літератури кінця XVIII ст. Водночас він занурювався в читання історичної літератури, виданих латинською мовою, яку теж знав прекрасно [16, с. 80–81].

Як зазначав М. С. Грушевський, В. Б. Антонович вважав себе «учеником французьких енциклопедистів» та і у подальший період своєї діяльності визнавав своїм «найкращим дороговказом ідеї французької літератури, доволі близько підходячи до французького позитивізму і агностицизму другої половини XIX ст....». У 1860–1880-х рр. він став переконаним позитивістом, орієнтуючись на методологію французької позитивістської школи. Спираючись на передовий досвід французької науки, український інтелектуал звернув серйозну увагу на розробку таких дисциплін, як антропологія, археологія, нумізматики [4, с. 120].

Як помітив ще С. Томашівський, В. Б. Антонович був «дуже близький до французьких істориків (Tierri, Taine й ин.)» [26, с. 54]. Відомо, що український вчений та громадський діяч добре знав праці та ідеї французьких істориків, соціологів, політичних діячів О. Тьєрі, Ф. Гізо, Е. Літре, А. Токвіля, Н. Фюстеля де Куланжа, Л. Блана, П. Ж. Прудона та ін. [27, с. 57].

Важливий вплив на інтелектуальний світ В. Б. Антоновича справила й німецька філософська думка. Той же С. Томашівський звер-

нув увагу на те, що у працях В. Б. Антоновича помітна важлива роль етичних мотивів в історії, що проголошувалися визначними німецькими вченими Й.-Г. Гердером, Г. Гегелем, Й. Г. Фіхте та іншими та визнавалися французькими авторами Ж. А. Н. Кондорсе та А. Сен-Сімоном [26, с. 54].

У подальшому український вчений та громадський діяч глибоко опанував інтелектуальний доробок французького раціоналізму, польського романтизму і раннього позитивізму, крізь призму яких сприйняв німецький ідеалістичний історизм. Оригінальна общинна теорія історії України В. Б. Антоновича вироблялася в ході синтези цілої низки ідей та теорій західноєвропейських мислителів, зокрема ідеї про необхідність колективістського підходу в історичному дослідженні французького просвітителя, соціолога та політичного діяча, автора концепції історичного прогресу Ж. А. Н. Кондорсе, ідеї про роль народного духу в історичному процесі англійського історика та соціолога Г. Т. Бокля, теорії загальної еволюції англійського філософа та соціолога Г. Спенсера, теорії еволюціонізму французького історика Н. Д. Фюстель де Куланжа. Наслідуючи цих мислителів, український вчений розглядав історичний процес з погляду поступу провідної ідеї, якою вважав народний дух [28, с. 19, 20, 96].

Творче осмислення передового західноєвропейського інтелектуального досвіду, адаптація його на українському ґрунті дозволила В. Б. Антоновичу виробити українську національну ідею, головним змістом якої стало національно-культурне відродження українства. Цей процес мав остаточно відмежувати український народ не тільки від історичної Польщі, а й від Росії і привести до поступового втілення федеративно-автономістських прагнень українства, які б реалізувалися в південно-західно-слов'янському напрямі. Відтак В. Б. Антонович як мислитель задекларував свою прихильність європейській історичній перспективі українського народу [28, с. 37].

В. Б. Антонович отримав можливість працювати за межами Російської імперії лише на початку 1880 р., на 46-му році життя, коли здійснив перше і дуже плідне закордонне наукове відрядження (майже увесь рік), у ході якого виявив і опрацював великий масив неопублікованих наративних джерел з історії України у відділі рукописів бібліотеки Оссолінських у Львові. У тому ж 1880 р. В. Б. Антонович побував у Кракові, зокрема у бібліотеці Чарторийських, у Празі, Відні, а також в Іспанії та Франції. Професор М. П. Ковальський пи-

сав, що це наукове відрядження «мало виняткове значення для його наукової, археографічної і дидактичної праці на багато наступних років...». Наприкінці 1890 – на початку 1891 р. В. Б. Антонович побував у Львові, Кракові, Празі, Відні, Граці, Лейбасі, Загребі, Пешті й Белграді. У 1897 р. вчений здійснив нову наукову подорож до Італії [1, с. 22–24].

Західноєвропейські інтелектуальні ідеї мали помітний вплив на світогляд М. П. Драгоманова – ідейного лідера політичної течії в українському національному русі другої половини ХІХ ст. Прилучення Михайла Петровича до скарбів західноєвропейської літератури, історичної й суспільної думки відбувалося ще з років навчання у Полтавській гімназії. Учителем М. П. Драгоманова був талановитий педагог О. І. Стронін, на уроках якого учні «переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в періоді Реформації, за просвіту в ХVІІІ ст., за політичну волю, автономію націй і демократію з соціальною справою з кінця ХVІІІ ст.». М. П. Драгоманов назавжди запам'ятав Стронінські виклади політичних теорій Вольтера, Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо, епоху Французької революції кінця ХVІІІ ст., а зати́м соціальні теорії Р. Оуена, А. Сен-Сімона та Ш. Фур'є, які передували революції 1848–1849 рр. Вивчаючи історію Англії, гімназист М. П. Драгоманов зацікавився філософом Дж. Локком та економістом А. Сміттом [12, с. 594, 596].

Під інтелектуальним впливом талановитих учителів К. І. Левича та О. І. Строні́на (останній, наприклад, намовляв, «що треба вміти читати на європейських мовах»), у М. П. Драгоманова пробудилася схильність до опанування іноземних мов. Унаслідок цього він прекрасно вивчив латину і міг достатньо вільно читати французькі книжки, зокре́ма визначного французького історика Ф. П. Г. Гізо; тоді ж зацікавився німецькою мовою і творчістю видатного німецького романтика Ф. Шіллера [12, с. 576–578, 595]. Раннє прилучення до високої європейської культури мало велике значення для формування М. П. Драгоманова як українського вченого і громадського діяча.

Під час навчання на історико-філологічному факультеті в університеті Св. Володимира, а зати́м у процесі вчителювання в 2-й київській гімназії інтерес М. П. Драгоманова до античної історії поглибився. Незабаром, у 1869 р. молодий дослідник захистив магістерську дисертацію «Вопрос об историческом значении римской истории и Тацит», в якій розглянув суспільно-політичні теорії, насамперед видатних німецьких мислителів Г. Гереля і Й.-Г. Гердера [17, с. 609].

За часів учителювання у 2-й київській гімназії М. П. Драгоманов зблизився з учителем географії Є. О. Судовшиковим, світогляд якого сформувався в другій половині 1840-х рр., коли молодь цікавилася німецькою класичною філософією, схилившись до лівого гегельянства, та вченнями французьких соціалістів. У споминах М. П. Драгоманов визнавав великий вплив свого приятеля на формування власного світогляду, поставивши його ім'я в один ряд із К. І. Полевичем і О. І. Строніним [31, арк. 70, 71].

У 1870 р. М. П. Драгоманов, як молодий магістр історії Київського університету Св. Володимира, отримав трирічне наукове відрядження до Німеччини, внаслідок чого прослухав лекції багатьох європейських професорів, зокрема Т. Моммзена та Г. Вайтца, працював у бібліотеках і архівах Німеччини, Австрії, Італії та Франції [21, с. 286–287].

Поглиблюючи знання в Берліні, Празі, Відні, Гейдельберзі, Цюріху та Флоренції, М. П. Драгоманов уважно вивчав проблему так званих державних і недержавних націй, сутність та особливості різних політичних програм, досвід політики зарубіжних урядів. Усе це обумовлювалося прагненням інтелектуала знайти правильні відповіді на життєво важливі для українського народу питання національного й соціального розвитку. На основі свого аналізу він утвердився в думці про необхідність використання для України федералістичної програми. Тим самим в українській суспільній думці була продовжена традиція, започаткована кирило-мефодіївцями [17, с. 612–613].

Ще перебуваючи у науковому відрядженні, М. П. Драгоманов у середині 1873 р. познайомився в Цюріху з російськими редакторами «Вперед!» П. Л. Лаврова і висунув ідею спільного з ними видання в Лондоні українського «Вперед!» (паралельного російському). Проте цей задум не вдалося реалізувати через непоступливість російських соціально-революційних народників, які не погоджувалися на започаткування українського періодичного органу [30, арк. 4 а].

Причину цьому М. П. Драгоманов зрозумів досить швидко. Про це є згадка в його «Австро-руських споминах», яка свідчить, що діячі лавровського «Вперед!», за словами Михайла Петровича, «...в російській Україні не допускають ні іншої форми, ні мови, ні іншої організації навіть для ширення соціалізму, як їхня, котру вони подавали для «єдиної і неподільної Росії». Напевно, вже тоді М. П. Драгоманов дійшов думки про необхідність заманіфестувати «поступове українство, *новоєвропейське* (виділ. мною С. С.), космополітичне по дум-

кам та національне по формі, по ґрунту» [11, с. 185, 186]. Вельми характерно, що М. П. Драгоманов принципово відмежувався від перших українських соціалістичних брошур, надрукованих у Відні 1875–1876 рр., насамперед тому, що написані вони були в дусі не стільки «європейського соціалізму», як «народництва» 1870-х рр. і української «хлопоманії» 1860-х рр. [31, арк. 62].

Назавжди покинувши Російську імперію наприкінці лютого 1876 р., український діяч уже у середині того ж року у Відні вирішив заснувати самостійне українське визвольне видавництво, яке б стало рупором «всєких поступових українських організацій» [30, арк. 5 а]. Для здійснення цього проекту М. П. Драгоманов дуже прагнув перебратися із Відня до Лондона, але змушений був обрати географічно ближчу Женеву, де до того ж базувалися діячі російського соціально-революційного народництва [30, арк. 66 б].

За свідченням колишнього російського народника В. К. Дебогорія-Мокрієвича, в другій половині 1870-х рр. М. П. Драгоманов був за переконаннями федералістом, що перебував на ідейних позиціях близьких до П. Ж. Прудона – одного з популярних ідеологів французького соціалізму. На ґрунті симпатій до прудоніанства український діяч у той час сходився з діячами російського соціально-революційного народництва, серед яких у нього було чимало приятелів і навіть друзів [8, арк. 1]. Про прудоніанський вплив на світогляд М. П. Драгоманова писав і галицький радикальний діяч М. І. Павлик, який, зокрема, підкреслював: «Політичний Драгоманівський ідеал – се прудонівський *анархізм*, або, по-нашому, безначальство, наконечна ціль якого: *повна воля особи*» [29, арк. 118].

Тривалий час перебуваючи в європейській еміграції, М. П. Драгоманов глибоко осмислив досвід передових країн і народів Заходу, що стало важливим чинником вивищення українського мислителя над традиційним національним культурництвом українських народолюбців і соціально-революційною ідеологією та практикою російського народництва. Цілком можна погодитися з думкою сучасного українського історика А. М. Круглашова, що «мислитель наближався до позицій європейських політичних партій помірковано-соціалістичної, реформістської ідейної орієнтації» [15, с. 116–117].

У своїй творчій спадщині М. П. Драгоманов порушував питання співвідношення ідеалів соціалізму і демократії, соціального і національного визволення. Удруге після кирило-мефодіївців, але за умов

більш активних і широких модернізаційних процесів в українському суспільстві другої половини XIX ст., мислитель підняв ідейний прапор політизації українського національного руху. Не випадково, на думку М. І. Павлика, у поглядах М. П. Драгоманова «повна політична воля України грала найпершу роль», а ця ідея за своїм змістом органічно сполучалася з концептом заснування власної Української держави, розробленим наступниками видатного українського інтелектуала [29, арк. 19, 21, 121].

За глибиною і широтою поглядів М. П. Драгоманов належав до інтелектуалів європейського масштабу і на основі вивчення й синтезу вітчизняного та західноєвропейського історичного досвіду розробив власну концепцію суспільної еволюції. Заслуга мислителя полягала в тому, що він прагнув визначити основні та другорядні фактори суспільного прогресу, при цьому розглядав взаємодію природно-географічних, ресурсних, кліматичних чинників із соціально-економічними та суспільно-політичними компонентами поступу суспільства, окремих цивілізацій та країн. Поруч із зовнішніми, об'єктивними чинниками в драгоманівській концепції суспільної еволюції важливе місце посідали суб'єктивні чинники. Усе це було дуже суттєво для усвідомлення проблем рушійних сил в історії цивілізації, закономірностей історичного процесу, над якими теж замислювався М. П. Драгоманов [15, с. 149, 150].

М. П. Драгоманов був чудовим прикладом критичного ставлення до концепцій західноєвропейських мислителів, зокрема до «Філософії історії» Г. Гегеля, яка не імпонувала українському вченому через абстрактність ідей та недостатність уваги до історії розвитку кожного народу і до вивчення народного життя. Сучасний дослідник В. А. Потульницький звернув увагу на те, що погляди українського діяча мали вплив на формування світосприйняття французького вченого Луї Лegera, австрійського науковця Людвіга фон Мізеса, засновників концепції регіоналізму в російській історіографії А. П. Шапова та Ядрінцева [21, с. 288–289]. Цей факт має важливе значення для усвідомлення того, що українська інтелектуальна думка розвивалася не тільки в ідейному фарватері західноєвропейських мислителів. Приклад М. П. Драгоманова свідчить, що кращі українські інтелектуали були здатні спрямовувати потік позитивної інтелектуальної енергії в зворотному річищі по лінії Схід – Захід Європи.

Узагалі друга половина XIX ст. характеризувалася певною активізацією міжнародних контактів учених з університетів Наддніпрян-

щини. Так, за даними сучасного історика С. П. Стельмаха, тільки з 1860 р. до 1884 р. у тривалих закордонних відрядженнях побували 57 професорів і доцентів Київського університету Св. Володимира, що використали їх для роботи в зарубіжних архівах і бібліотеках, для ознайомлення з європейською системою освіти. Великою популярністю при цьому користувалися німецькі університети в Берліні, Гейдельберзі, Геттінгені, Лейпцигу, Мюнхені, Йені та ін. Наприкінці XIX – на початку XX ст. особливістю європейського інтелектуального простору стало поширення міжнародної кооперації, виявом чого стало скликання міжнародних конгресів. Криза позитивістського світогляду кінця XIX ст. вимагала від вчених відходу від теоретико-методологічного монізму і пошуку істини засобами наукового плюралізму [25, с. 318–321, 330, 331, 339].

Наведене дає можливість констатувати, що впродовж XIX ст. ідейний розвиток української інтелігенції Наддніпрянщини відбувався під досить сильним інтелектуальним впливом ідейних напрямів, теоретичних концепцій та ідей західноєвропейських мислителів. Особливо помітний вплив мали на українських інтелектуалів французька, німецька та англійська література, історія, філософія та інші соціально-гуманітарні науки. Це стало важливим чинником поступової еволюції української інтелектуальної думки від ідеології Просвітництва, а зати́м Романтизму до реалістичного пізнання дійсності, опанування ними теоретико-методологічних засад позитивізму, що свідчило про розвиток передового українства в рі́чизі загальноєвропейських цивілізаційних тенденцій. Водночас слід відмітити те, що відсутність власної державності посилювала провінціалізм культурного й суспільного життя в Наддніпрянській Україні, породжувало обмеженість інтелектуальних стосунків з країнами Західної Європи. Не випадково лише ідейні лідери українського національного руху, соціальну основу якого складала інтелігенція, були на рівні тодішніх стандартів європейської освіченості та культури й вільно володіли кількома західними мовами. Основний же загаль української інтелігенції помітно відставав від європейського рівня, що спричиняло уповільненість процесу опанування в Наддніпрянщині передових європейських теорій та ідей і їхньої культурно-національної та соціальної адаптації на українському ґрунті. Це стало однією з причин, які обумовили недостатньо динамічне нагромадження модерного націотворчого й соціотворчого потенціалів в українському суспільстві.

Бібліографічні посилання

1. *Антонович В.* Лекції з джерелознавства / В. Антонович / ред. М. Ковальський. – Острог; Н.-Й., 2003.
2. *Горський В. С.* Історія української філософії : навч. посібник / В. С. Горський. – 4-е доп. вид. – К., 2001.
3. *Грушевський М. В.* сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори у 50 т. – Т. 4. Кн. 1. Серія Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918). – Л., 2007. – С. 53. – С. 51–55.
4. *Грушевський М. С.* 3 соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – С. 118–128.
5. *Грушевський М. С.* Короткий огляд української історії / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори у 50 т. – Т. 8. Серія Історичні студії та розвідки (1906–1916). – Л., 2007. – С. 303–311.
6. *Грушевський М.* На порозі Нової України: гадки і мрії / М. Грушевський // М. Грушевський. Твори у 50 т. – Т. 4. Кн. 1. Серія Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918) – Л., 2007. – С. 225–266.
7. *Грушевський М. С.* Українська справа в її історичному розвитку / М. Грушевський // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. – Т. 8. Серія Історичні студії та розвідки (1906–1916) – Л., 2007. – С. 312–337.
8. [Дебогорій-Мокрієвич В.К.]. Спогади про М. П. Драгоманова / [Дебогорій-Мокрієвич В.К.] // Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 26, спр. 334, арк. 1–34.
9. *Дзюба І.* З криниці літ: у 3 т. / І. Дзюба. – Т. 2. – К., 2006.
10. *Дмитренко М. И.* Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми / М. Дмитренко. – К., 2004.
11. *Драгоманов М. П.* Австро-руські спомини (1867–1877) / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. – Т. 2. – К., 1970. – С. 151–288.
12. *Драгоманов М. П.* Два учителі. Спомини / М. П. Драгоманов // Вибране. – К., 1991. – С. 575–604.
13. *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров. – К., 1992.
14. [Костомаров Н.И.] Слово о Сковороде по поводу рецензії и на его сочинение «Русское слово» / [Н. И. Костомаров] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. XXII, спр. 5, арк. 1–4.
15. *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці, 2000.

16. *Мишук Р. С.* Сторінки великого життя / Р. С. Мішук // Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991. – С. 605–618.
 17. *Ляскоронський В. В. Б.* Антонович (Некролог) / В. Ляскоронський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – С. 80–81.
 18. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д. Наливайко. – К., 1998.
 19. *Овсійчук В.* Класицизм і романтизм в українському мистецтві / В. Овсійчук. – К., 2001.
 20. *Попович М. В.* Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К., 1999.
 21. *Потульніцький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / В. А. Потульніцький. – К., 2002.
 22. *Роммель фон К.-Д.* Спогади про моє життя та мій час / К.-Д. фон Роммель. – Х., 2001.
 23. *Савченко В.* Україна масонська / В. Савченко. – К., 2008.
 24. *Світленко С. І.* Український національний рух у контексті центрально-східноєвропейських впливів та зв'язків (середина 40-х – початок 60-х рр. XIX ст. / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць. – Вип. 4. – Д., 2006. – С. 77–88.
 25. *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття : моногр. / С. Стельмах. – К., 2005.
 26. *Томашиівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. (З нагоди ювілею) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1997. – С. 29–61.
 27. *Ульяновський В.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь : Вибр. історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 5–76.
 28. *Ульяновський В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 1997.
 29. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 1, спр. 19.
 30. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 1, спр. 256.
 31. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 44.
 32. *Яковенко Н.* Вступ до історії / Н. Яковенко. – К., 2007.
- Надійшла до редколегії 20.08.09*